

Бегалин Қайрат

Әстемі қазан

аруна
Б А С П А С Ы

ББК

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігіні ұсынған

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Бегалин Қ.

Естемі қаған. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна», 2008.
– 96 бет. – «Шығыстың ұлылары» топтамасы

*Балалар мен ересектерге арналып жазылған бұл кітапта
Батыс Түрік қағанаты билеушілері әулетінің негізін қалаушы,
баһадүр-жабғу атағымен танымал болған дарынды қолбасшы
Естемі қағанның өмірі мен күрес жолдары жеңіл және көркем
тілмен суреттелген.*

ISBN

ББК

Барлық құқығы қорғалған. «Аруна» баспасының
жазбаша рұқсатынсыз кітаптан үзінділерді, сурет-
терді көшіріп басуға болмайды.

ISBN

© «Аруна Ltd.» ЖШС, 2008

Пролог

Түн. От жанып тұр. Алауы желмен жалп-жалп етеді. От сәулесі ойнаған ханның жүзі түнеріңкі, алтын жалатқан сауытының жылтылы қосылып сан құбылады. Шапыраш көздері алдында тізерлеп тұрған балаға тесіле қарайды, тіпті жеп қоярдай. Жарағы сай, сұсты да салтанатты ханның жанында баланың түрі тіпті аянышты-ақ, көзге ілгісіз. Бірақ қаһарлы әмірші онымен тілдесуді өз бойына ар көрмейтіндей.

– Әкең саған өз кәсібін үйретті ме?

Бала үн қатпады. Қорқып отыр ма, жоқ, сасқаны ма әлде таңырқағаны ма, белгісіз. Бұл арасына көзі жетпеген хан сұрағын қайталап қойды:

– Сен темір қорыту білемісің?

Тағы да жауап болмады.

– Егер де маған темір балқытушы болып қызмет қылсаң, аман қаласың.

Тұтқын баланың жақ ашпауы әміршінің шамына тиді, алайда ол алдында тұрған баланың аты шулы шеберлерден қалған соңғы тұяқ екенін білгендіктен, ашуын

тежеуге тырысты. Дегенмен, даусынан оның қандай күйде отырғанын аңғаруға болатын.

– Сен білетін шығарсың, менің айтқанымды істемегендер қандай күйге түсетінін?!

Бала көз алды тұманданып, төмен қарады. Ойы басқыншылар келгенге дейінгі туған ауылында өткен шаттыққа толы күндерді шарлап өтті. Үйі, мейірбан анасы, қамқор әкесі, бауырмал ағалары мен әпкелері есіне түсті...

– Жауап бер!

Сабыры түгесілген ханның ызбарлы даусы шыбықпен осып өткендей болды. Бала селк ете түсті. Таңғы самал сейілткен түтіндей, ойынан тез айықты.

– Сен, бәрін өлтірген сен... – деді бала тістеніп.

Баланың жан жарасы да, ызасы мен зары да даусымен бірге шықты. Жасқа толған көздері ханның жүзіне тура қарады.

Менменсіген хан ернін тыржитты. Тап осы сәтте бала ханға оқша атылып, жағасынан ала, шалқасынан құлатты. Қос қолымен жексұрын бетті төмпештеп, бар күшімен алтын жалатқан сауыттан тепкілей берді. Алайда, көрдей қараңғыдан күзетшілер шыға келді де, баланы ханның үстінен жұлып алды. Хан орнынан да тұрып үлгерместен:

– Дәті барып маған тигізген қолы мен аяғын шабыңдар!.. – деді айғайлап.

Сол түні жендет бұйрықты орындады: баланың білезіктен қолы, тобықтан аяғы шабылды. Нағыз жарымжан күйге түсті. Жүрмек түгіл, тік тұра да алмайды, қолы тіптен тамақ жеуге жарамайды. Таң атысымен гәріп болған баланы ми батпаққа өлім аузына апарып тастады.

Тылым түс

Бала ыңырси көзін ашты. Жүрегі аузына тығыла атқақтай соғады, кеудесінен шығып кетердей. Дереу төсегінен атып тұрды, қолы мен аяғына қарауға жүрегі дауаламады. Осы сәтте:

– Сен оянып алғанбысың, Естемі? – деген анасының даусы естілді.

От басында отырған анасын көріп, баланың көңілі жайланды: демек, бұл тек түсі екен ғой. Қол-аяғына көз жіберді – бәрі дін аман. Жастыққа жалп етіп құлай кетті де, көзін тарс жұмды. Жаңағы түсті жалғастырғысы келді, бірақ онысынан түк шықпады.

Құлан келіп ұлының төсегіне отырды. Баланың дөңгеленген жүзінен шып-шып еткен терді байқап:

– Ауырып қалған жоқсың ба, әйтеуір? – деді уайым жей.

Ұлының маңдайынан сипап, ыстығы жоғын байқады.

– Түсінікті, жайсыз түс көргенсің ғой? – Сезімтал ана дәл тапты. – Қане, айта ғой, не көрдің?

Естемі анасын шошытқысы келмеді.

– Әкем қайда? – деп сұрады.

Бәрін әкесінің өзіне айтып бергенді жөн көрді.

– Әкең түн жарымда кетіп қалған.

Амалы қалмаған Естемі анасына айтудан басқа жол таппады. Ұлын тыңдап болған Құланның өңі бұзылып, үн-түнсіз сыртқа шығып кетті. Біраздан соң қайтып келді. Артынан Өрпері бақсы ере кірді. Кейуананың жас күнін көрген жан жоқ бүгінде, жұрт оны талай жүзді жасаған деп жориды. Түрік жұртында одан асқан түс жорушы жоқ. Оған тіпті Жужан хандығының алыс ауылдарынан да келіп-кетіп жатады. Әрине, ол жақта өз бақсылары да бар, бірақ мұны іздейтіндер көп.

Өрперінің келгені – түстің жай түс болмағаны. Естемі көргенін бастан-аяқ қайта айтып берді. Мұқият тыңдап шыққан кейуана:

– Әруақтар ескертіп жатыр! Ашина әулетінің басына үлкен сын түскелі тұр-ау, – деді басын шайқап.

Сосын Естеміге бұрылып, ақырын ғана былай деді:

– Көп жылдар бұрын қастасқан жау біздің халықты түгел қырып жіберген, темір қорытудың сырын білмек болған. Бірақ құпияны ешкім ашпаған. Сондағы қырғыннан тек бір бала ғана аман қалыпты. Оның қол, аяғын шауып, өлімші күйде батпақты жерге қамыстың арасына тастап кетіпті. Сол бабамыз сенің түсіңе кірген екен.

Өлім аузындағы ғаріп қалайша ми батпақтың ортасынан тірі шыққан, құла дүзде қайтіп аман қалған? Апырау, әулетін қалай жалғастырған сонда? Естемінің таңданысында шек жоқ, содан оған Өрпері ғажап оқиғаның жайын айтып берді.

Сөйтсе, бала Көктің күшімен аман қалыпты. Ұлы Тәңірі жарымжан денеге рух береді, ал Ұмай Ана балаға қаншық қасқыр кейпіне енгізіп, өзінің бір қызметшісін жібереді. Ол мүгедек баланы Тянь-Шань тауының қуыс шатқалына жасырып, асырайды. Бала жігіттік жасқа жеткен соң сол жерде екеуі жұптасып, оған он ұл туып береді. Содан өзі көзден таса болады, тек бөбектері қиналған кезде келіп, болысып тұрады. Сөйтіп, ұлдар өсіп ер жетеді. Күндердің күнінде әкелері дүниеден озады. Ал оның бойындағы рух нәсіліне беріледі.

Ұрпақтан ұрпақ өрбіп, шатқалдағы адамдар жылдан-жылға көбейіп, бес жүз түтіні бар бір рулы елге айналады. Уақыт өте келе, тау қойнауы оларға тарлық етеді. Сонда көсемдері Ашинаның¹ бастауымен бүкіл әулет шатқалдан шығады.

Олар жужан ханына барады, оған өздері жасаған болат бұйымдардан тарту ұсынады. Сол арқылы әмірші бұлардың шеберлер құпиясын сақтап қалған соңғы тұяқтың ұрпақтары екеніне көз жеткізеді.

Жужан ханы Ашина руына шығыс Алтайдың таулы аймағынан қоныс береді. Ақысына темір өндіріп, одан жасаған заттарды салық ретінде төлеп тұратын болып шарт жасасады.

– Содан бері біз Өтікен жұртын қоныс етіп келеміз, – деп Өрпері әңгімесін аяқтады.

– Сонда арғы бабаларымыздың туған жері бұл жақ емес екен ғой?

– Ол мына жақта, күн ұясына қонар бетте.

Естемі орнынан тұрмақ болып ұмсынған бақсының қолынан шап берді.

¹Ашина – текті қасқыр.

– Ар жағын айтсаңшы.
– Мұны Онай ақсақалдан сұрағаның дұрыс, ол менен гөрі көп біледі, – деп жауап берді ол.

Естемі бірден жиналды. Былғары етігін асығыс кие сала, сыртқа ұмтылды.

Онай азанғы асын ішіп отыр екен. Үй ішінен жылқы етінің иісі аңқиды. Естемі келгенде, ол тамақтанып болып қалған-ды. Сүлгімен аузын сүртіп, босаған ыдысты шетке алып қойды да, шалқайыңқырап отырды. Бала амандасып, ошаққа жақын келіп жайғасты.

– Қарияны есіңнен шығармайтыныңа рақмет, – деді Онай қонағына күлімсіреп.

– Мен сізге Өрпері бақсының сілтеуімен келдім.

Естемі көрген түсі мен кейуана бақсыдан естігендерін айтып болғанша, ақсақал ағаш аяққа сорпа құйып, балаға ұсынды.

– Енді астан ала отырып, тыңдай бер.

Онай әңгімесін Ашина әулеті Өтікенді² қоныстанған заманнан бастап, олардың темір, болат қорытып, неше түрлі бұйымдар жасағанын, ол уақытта қару-жарақ, сауыт-сайманның жоғары бағаланғанын, сондықтан кеншілердің шеберлік даңқы қоңсылас малшы, аңшы тайпалар арасында кең таралғанын айтып берді.

Одан әрі көшпенділер әр көктем сайын, батыр дулығасын еске түсіретін Ул-Түркі³ тауының етегінде бас қосатынын әңгімеледі. Мұнда халық той жасап, жаңа жыл басталар Ұлыс⁴ күнін атап өтеді екен. Ал рубасылар мен көсемдер шешуші байламдарын жасасқан. Тап осы жерде он рудың тайпалық одағы дүниеге келген⁵. Одақ оқиға болған жердің атына орай «түркілер» деп аталған.

Түркілердің тұңғыш басшысы болып Ашина әулетінің көсемі тағайындалған. Халықтың үлкен сеніміне ие болған ол жужан ханына адал болуға ант еткен. Жужан ханы оған шад⁶ атағын берген. Содан бері бұл атақ әкеден үлкен балаға мұра ретінде өтіп отыратын болған. Атақпен бірге үлкен он рудың басын қосқан одақ билігі де соған тапсырылған.

²Өтікен – түркілердің шыққан жері, атамекені саналады.

³Ул-Түркі – алып дулыға.

⁴Көшпенділер жаңа жылды наурыз айының 22-нен 23-не қараған түні тойлаған.

⁵460 жылы Өтікен қойнауында он тайпаның басын қосқан «түркілер» одағы дүниеге келді.

⁶Шад – тайпалар көсемінің атағы, түркілер билік жүргізген кезеңде шад әскердің сол қанатын басқарған.

Онай қасын кере, Естемінің қолындағы ыдысқа қарады. Бала бойын жиып, астан ала бастады, әйтпесе, үй иесінің көңіліне келуі мүмкін. Қария басын изеп қойып, әңгімесін жалғады:

– Түркілер басшылығы сенің әкең Ағын шадтың қолына көшкен кезде Жужан хандығында тақ таласы басталды. Бір жыл ішінде үш хан ауысты. Ақыры, билікке Футу келді. Алайда ол алып елдің барлық ру-тайпаларын біріктіре алмады. Мемлекет басын ала қашқан сәйгүлікше шама бермей, бет алды ауып, іргесі сөгіле берді, тоқтамады. Телеуіт тайпалары Жужан хандығынан іргесін аударып, Ертіс өзені алқабына қоныс аударды. Сонда өздерінің Гаогюй⁷ деп аталған мемлекеттерін құрды. Олардың бөлінуі елді әлсірете түсті. Мұны Гаочан⁸ князьдігі өз қолайына пайдаланды. Тәуелсіздігін жариялап, астықпен төлейтін салықты беруден бас тартты. Жужанияда аштық бел алды. Бәленің басы содан басталды. Вэй империясы Гаогюй мен Гаочан князьдіктеріне қолдау көрсетіп, Хами маңына Мин Вэй қолбасы бастаған қосындарын әкеліп орналастырды. Мин Вэй Жужанияның оңтүстік шекарасына оқтын-оқтын шабуылдап, Футу хан әскерінің негізгі күшінің еркін қимылдауына жол бермеді. Ал бұл аралықта Гаогюй қалың қол жиып үлгірді. Осылайша, Жужания дұшпандарының қоршауында қалды. Бір күні олар өзара келісіп, жан-жақтан шабуыл бастады⁹. Ақыры, соғыс өрті тұтанды. Футу хан мерт болып, орнына жаңа хан Чеуну сайланды. Ол Вэй империясымен бейбіт келісімге қол жеткізді. Сосын Ертіс алқабында Гаогюй князьдігінің әскерін талқандап, Гаочан князьдігін қайта бағындырып, елде тәртіп орнатты. Содан бері, міне, түтініміз түзу шығады! – Онай қарт алақанын көкке жайды. – Мадағымыз шексіз Көкке!

– Демек, Чеуну күшті адам болғаны ғой.

– Күшті болғанда қандай, – деді қария даусын көтере. – Чеуну тек күшті ғана емес, ақылды, әділ әмірші! Халық оны сыйлайды. Сосын ғой, Бумынды әкең соған жіберді, хан өз баласындай тәлімін береді.

Естемі ағасы туралы естігені болмаса, әлі бірде-бір рет көрген емес. Екеуінің әкелері бір, аналары бөлек. Бумынның анасы ұлы

⁷Гаогюй – Ертіс өзені алқабындағы ортағасырлық мемлекет.

⁸Гаочан – Тұрфан шұратындағы князьдік. Тұрғындары жер өңдеумен айналысқан, астық өсірген. Гаочан 500 жылы Вэй империясының қолдауымен өз тәуелсіздігін жариялап, жужан ханына астық салығын төлеуден бас тартты.

⁹Вэй империясы мен Гаогюй князьдігі Жужан хандығына 507 – 508 жылдары басып кірді.

бесіктегі күнінде дүние салған. Бала тарқан¹⁰ Құржанның әйелін еміп өсіпті, оның да сол кезде емшектегі Жора деген ұлы болған. Екі бала қатар өскен. Қазір Бумын мен Жора хан ордасында, оларды Чеуну ханға аманатқа¹¹ берген.

Онай қарттан шыққан соң Естемі үйге көңілді оралды. Бақсының әлі кетпегенін көріп, қасына отыра кетті. Сауалы да дайын еді:

– Құрметті Өрпері, біздің әулеттің басына қиын күндер туатынын қайдан білдіңіз?

– Сенің түсіңнен...

– Сонда не болуы керек?

– Білмеймін, – деді Өрпері шынын айтып. – Тірі болсақ – көреміз.

Айтқанындай-ақ, арада бірнеше күн өткенде, Ашина әулетінің ауылына жаушы келді. Түріктер көсемі әйелінің отауында ас ішіп отырғанын біліп, тура соған тартты. Сарбаз ішке кіріп, от басына жақындады. Тізе бүгіп, қолын кеудесіне қойып, басын иді.

– Шад Ағын, Чеуну туған бауыры Анахуаньнің қолынан мерт болды¹². Ол өзін хан жариялап, марқұм ханның жақтастарын жазалауға кірісті. Олардың ішінде Бумын да бар. Ол төрт жүз түрік сарбазымен қашып шықты. Бет алыстары – сенің ауылың, – деді басын көтеріп.

Естемі анасына қарап, оның көзіндегі үрейді байқады. Бірақ әкесі сабырлы қалпы, ештеңе болмағандай. Бұйрық бере сөйлегенде де даусы орнықты, нық шықты:

– Құржан тарқанға шап, ол өз жауынгерлерін алып Бумынның алдынан шықсын!

Жаушы орнынан тұрып, шығып кетті. Ағын да сыртқа беттеді. Оның артынан Естемі де ілесе шықты.

Ауыл абыр-сабыр. Үй арасында жүгірген кісі, кісінеген ат. Бір шетте топ болып балалар тұр. Естеміні көрген бойда олар жүгіріп келіп, қаумалап, сұрақтарын жаудыра бастады.

– Чеунудің өлтірілгені, Бумынның хан ордасынан қашып кеткені рас па?

– Рас.

¹⁰Тарқан – түркі ақсүйектерінің шені.

¹¹Аманат – көне жоралғы, вассалдар өз балаларын әміршінің тәрбиесіне беретін болған.

¹²520 жылы Жужан хандығында төңкеріс болды. Чеуну ханды бауыры Анахуань өлтіріп, таққа өзі отырды.

– Сонда сенің түсіңнің аян болғаны ма?

Естемі қай күні көрген түсін есіне алды, демек, сол кезде Бумынға қатер төнген екен-ау деп ойлады.

– Солай болғаны да.

– Ал сен одан кейін түс көрген жоқсың ба?

– Көрдім! Бумын аман-есен, түсінікті ме!?

Естемі өзінің неліктен өтірік айтқанын түсінбеді. Солай болғанын тілегендіктен шығар. Кешікпей тілегі де орындалды.

Сәулесін шаша күн көтерілді. Есіктің аузында анасының қасында тұрып Естемі де алыстан көрінген сарбаздарға көз жіберді. Көптің арасынан екі аттылы бөлініп, бері қарай жеке салды.

– Сол жақтағы – Бумын, оң жақтағы – Жора, – деп түсіндірді Құлан.

Естемінің есіл-дерті келе жатқандарда, көзін айырмай қадала қарайды. Бумын аттан түсіп, Құланға жақын келіп, қолын кеудесіне қоя басын иді. Сосын інісін көтеріп алып, тұлымынан мейірлене иіскеді. Естемі де қарап қалмай, ағасын иіскеп көрді, бір түрлі тосын иіс. Мұның соғыс иісі екенін ол тек көп жылдан соң білді.

Бумын күлімсіреп, інісін жерге түсірді де, әкесінің үйіне беттеді. Оған еріп Жора да сонда кірді. Олар сол кіргеннен кешке дейін шықпады.

Естемі үлкендердің әңгімесін бар ынтасымен әрі таңырқай тыңдады. Анахуань Бумынның артынан қуғыншы жіберіпті. Қуғыншыларды бұлар талқандапты, дегенмен, сол ұрыста біраз түрік сарбазы да ажал тауыпты. Енді олардың туғандары мен жақындары кек алуға тиіс. Әйтпесе, марқұмдардың жаны Жер-Су¹³ патшалығында тыншу таппайды. Туған-туысының түсіне кіретін болады.

– Біз енді ханның өзімен соғысамыз ба? – деді Естемі таңырқап.

– Жоқ, Ағын шад бастаған түріктер оған адалдығын сақтайды, – деп жауап берді Бумын. – Ал бұл шешіммен келіспейтіндер маған еріп жорыққа аттануға тиіс. Біз Шифаға қосыламыз, ол да Анахуаньнен Чеунудің кегін алғысы келеді.

¹³Жер-Су – аңыздағы ел, көне түріктердің түсінігі бойынша, өлген кісінің жаны сонда жай табады.

Келесі күні таңертең Бумын бастаған мың қаралы сарбаз жолға шықты. Жорыққа аттанып бара жатқандардың соңынан бір топ бала шапқылап жүр. Біраз ұзаған соң, олар аттарына қамшы басты. Арттарында тек будақтаған қою шаң қалды. Содан бері ауылды үрейлі, сұрқай күндер жайлап алды.

Жайдары дауыс, шат күлкінің естілуі сирек құбылысқа айналды. Қыз-келіншектер ән салуды, бала-шаға көңілді ойын-шуды ұмытты. Қам көңіл жұрт үнсіз. Еңсені басқан мынадай жағдайда Естемі үйде отыра алмады. Күн ара таулы алқапқа шығып кетеді: таң сәріден тұрады да, атына міне салып, Қарақұзға қарай тартады. Бұл жерде басқа ауылдардан да өзі сияқты балалар жиналады. Бәрінің күтетіні – жаушы. Жеңіс жайлы жақсы хабар әкелер деген үміттері зор. Міне, сонда бұл шуылдасқан топ Өтікен жұртын бастарына көтеріп, «сүйіншілей» шапқылар еді армансыз...

Алайда, жаушы балалар ұйқы құшағында жатқанда, түн ішінде келіпті. Естемі иығынан біреу ұстағандай болғасын көзін ашты, анасы екен.

– Ертең біздікілер қайтып келеді! – Дауысында қуаныш табы сезіледі. – Анахуань жеңіліп, Вэй империясына қашып кетіпті!

Сырттан жарқын дауыстар, көңілді күлкілер естілді. Естемі сүйінші сұрай алмағанына жабырқады. Жақсы хабарды бәрі естіп алған. Шіркін, соны бірінші болып естірткенде ғой... Дегенмен, мұның да реті табылды. Анасы оның ойын тап басқандай:

– Онай ақсақалға жүгір. Ұлы Қаныш мыңбасы болыпты. Содан соң жүзбасы Ақтайдың әйеліне соқ, ері нағыз батырларша шайқасып, ұрыста жеті дұшпанды жайратыпты, – деді.

Естемі апыл-құпыл киініп, анасының айтуымен барып, сүйінші сұрап, қамшы мен қанжар иеленіп шыға келді, басқа олжаларын ештеңе алмаған достарына таратып берді.

Таңертең балалар Қарақұзда тағы бас қосты. Олар жаушыны қарсы ала алмаса да, Бумынның сарбаздарын қалт жібермеді. Бірақ бұл кездесу Естемі ойлағандай көңілді болмады. Қаншама жауынгер отбастарына оралмаған, тірі қалғандарының да көбісі жаралы. Естемінің қасындағы балалардың біразы әкелерінен айырылды. Мұның да жаны күйді, жүрегі сыздады. Жетім қалған немесе ағасы не әкесі ұрыстан жарымжан оралған достарымен бірге қайғырып, қолынан келгенше демеу берді.

Жесірлер қара жамылып, жаралылар әлі айығып болмаған кез еді. Елге тағы жаманат хабар жетті. Қашқын Анахуань ханның немере ағасы Поломынь жақтастарын жиып, Шифаны жеңіп, Жужан хандығының тағына отырыпты. Жаңа әмірші өте билікқұмар жан болатын. Сәл жаңсақ басқан көсемдерді өлімге кесіп, тайпаларды шауып, ауыл-аймағымен жойып жіберіпті. Содан көшпенділер одан қашып құтылғанды жөн көріпті.

Бір күні Өтікенге Құтыз бек бастаған сір¹⁴ жұртының бас сауғалап қашқандары жетті. Олар Ағын шадтан пана сұрап келіпті, бұл оларға өз иелігінен қоныс берді. Жужан ханының вассалы¹⁵ болғандықтан, түрік билеушісі Поломыньге жаушы жіберіп, қабылдаған шешімін хабарлады.

Ханның жауабы қысқа болыпты: «Құтызды өлтіріп, қашқындарды қусын!» – деп әмір беріпті.

Алайда, бұйрық орындалған жоқ. Оның мәні – Бумын Құтыз бектің қызына үйленді, ал дала заңы бойынша, ағайын-жекжаттың бір-біріне қару кезенуіне жол жоқ, қайта олар дұшпанымен тізе қосып соғысуға міндетті.

Мына іс қолайына жаққан көшпенділердің алдында түріктердің абыройы арта түсті. Және қоныс аударушылар да көбейді. Кешікпей Өтікенге адийе¹⁶ тайпасының бірнеше ауылы келіп қоныстанды. Олардың жауынгерлері түрік әскерінің қатарын толықтырды.

Поломынь хан бұған үнсіз қарап отыра алмады. Жорық ұйымдастырып, қыңыр вассалды тезге салмақ болды. Бірақ, тарих доңғалағы басқаша айналды.

Бұл аралықта телеуіт әміршісі Ифу күшті қол жиып, жужандарға қарсы шықты. Ол Поломыньды тас-талқан етті. Поломынь Вэй империясына қашып барып, артынша сонда өлді. Жужан хандығында билік аз уақытқа болса да, Синифаның қолына тиді. 521 жылы телеуіттердің тықсыруымен ол да Вэй империясына қашуға мәжбүр болды.

Алып ел басшысыз қалды. Дей тұрғанмен, кешікпей тақтан үміткерлер шықты. Олардың арасында өзара соғыс басталды. Бүліншілік Жужан хандығын ішкі күйзеліске әкелді. Жол торыған қарақшылар көбейіп, керуендердің тоналуы және мал барымталау әдеттегі іске айналды. ...Аласапыран күндер туды.

¹⁴Сір – қыпшақтың көне атауы.

¹⁵Вассал – тәуелді.

¹⁶Адийе – қазақтың адай руының көне атауы.

Аманат

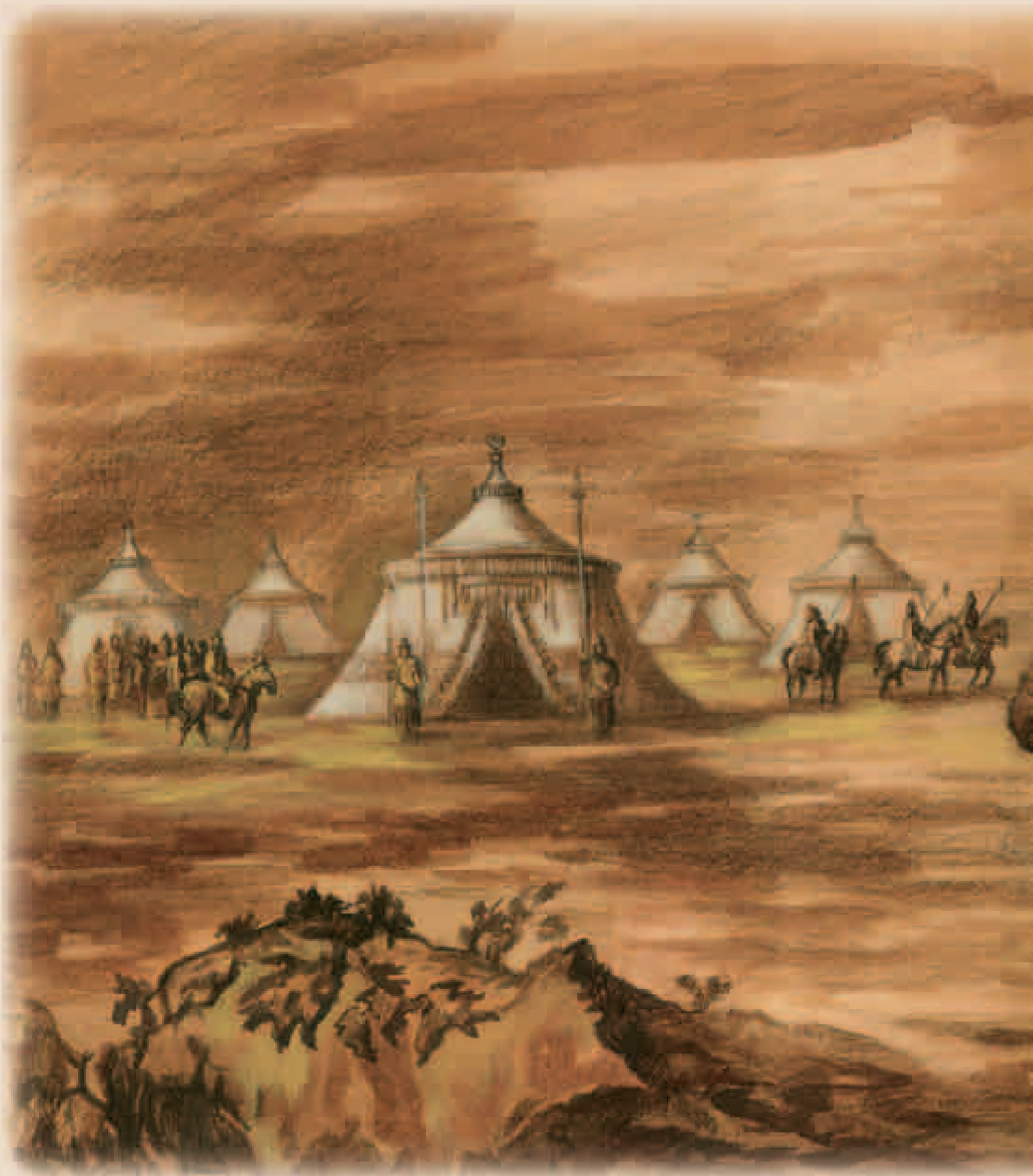
Өтікен жұрты Далада болып жатқан оқиғалардан шеткері, бейбіт тірлік кешіп жатты, тек ара-тұра суық хабар жетіп тұрды. Мұны олар Қарақұзда жеделдете талқыға салады, Естемінің көп уақыты осында өтеді. Таң атысымен құрбы-құрдастарымен кетеді де, содан ауылға күн көкжиектен асқанда бір-ақ қайтады, жеткенше жарысады, естіген-білгендерін ортаға салуға асығады. Бірінші келген сый алады. Көбіне, бірінші болып жететін – Естемі. Келе-келе жарыста онымен бәсекеге түсер ешкім қалмады. Жұрт оны тықырши күтетін болды.

Бір күні ол сәске түсте жетіп келді, мұны ешкім күтпеген. Асығуына Анахуаньнің Вэй империясынан қашып шыққаны жайындағы хабар түрткі болыпты¹⁷. Анахуаньнің артынан аттандырылған қуғыншылар Шаньси аймағында бұрқ ете түскен көтеріліске орай ізге түсулерін тоқтатуға мәжбүр болыпты. Хань Балин бастаған бүлікшілер Во-йе қамалын басып алып, соның арқасында жужан ханы (Анахуань) ажалдан аман қалыпты.

Қашқын әміршінің оралуы кезінде оның елден қашуына себеп болғандар үшін жақсылық нышаны емес еді, ал олардың қатарында Бумын да болды ғой. Өтікен жұрты үреймен ақырын күтті. Алайда Далаға оралған Анахуань бұрынғы жауларымен есеп айырысып жатпады. Басқалар да одан қанды кегімізді қайтарамыз деп ұмтылмады. Бүліншілікпен өткен жылдар халыққа сабақ болды: тақтан үміткер он кісіден бір хан артық екенін түсінді.

Анахуань Жужан хандығын қалпына келтіруге тырысты. Есіл-дерті елдің күш-құдіретін қайтаруда болды. Батыл қадам-

¹⁷ Анахуань Вэй империясынан 523 жылы қашып шығады.

дарға барып, бәріне елеп-екшеп кірісті. Анау айтқандай, жайма-шуақ болмаса да, ақырындап бейбіт күндер қайта туды. Хан билігін мойындайтынын білдіріп Ағын шад Анахуаньге алым төлеуге және де ұлын аманатқа беруге тиіс еді.

Бұл кезде Бумын есейген, үйлі-баранды, жеке ауылымен әкесінен бөлек көшіп-қонатын. Ханмен арасы да онша мәз емес екені белгілі. Сондықтан да, түрік көсемдерінің кеңесі хан ордасына Естеміні жіберетін болып шешті. Онымен бірге төрт мың доғылат¹⁸ ере шығатын болды. Мұның мәнісі – түрік сарбаздары Анахуаньге өз билігін нығайтуда жәрдемдесуге тиіс, оған қоса, Өтікен халқының тыныштығына да кепіл болады. Олардың туған халқына қол көтермесі хақ, қайта керісінше, төнер қауіп болса, алдын ала ескертеді.

Естеміні жолға шығарып салып тұрып анасы көз жасын жасырмады. Бумын болса, ызадан жарылардай. Енді ол Анахуань не айтса да, бұлжытпай орындауға тиіс, әйтпесе, інісін аман көруі неғайбыл.

– Уайым жемендер! – Естемі олардың көңілін жайландырып өуре. – Зәбір көре қоймаспын!

Қош айтысып болғасын, түрік әскері хан ордасын бетке алып жүріп кетті.

Құла айғыр мінген Естемі әкесі мен Жораның ортасында келеді. Бумын інісіне бас-көз болуды Жораға тапсырған. Кеш түсе олар үлкен жотаның қырына шықты. Естемі тізгінін тарта берді. Алдында бейтаныс ел, мұнда әдеттегі орманды тау, шалғыны қалың өзенді алқап жоқ. Екі шеті көз жетер жерден сонау көкжиекке дейін ұшы-қиыры жоқ маң дала, кедір-бұдыр, умаж-умаж киіз секілді.

Шегі жоқ сайын далаға иір-иір шағыл төбелер өзіндік көрік беретіндей. Бір қарағанда, теңіз бе дерсің. Мына көрініс көңілді де алып ұшырады. Естемі бүгінге дейін өзі біліп келген дүниенің әлдеқайда үлкен әрі әр қилы екеніне қазір көз жеткізіп, көңілімен ұқты.

Әуелгіде далада тіршілік жоқтай көрінген, абайлап қараған соң ғана, Естемі мына ғажап жердің білмегенге солай көрінетінін түсінді. Жол бойы шегірткенің шырылы мен шымшықтың

¹⁸Доғылат – «сауытты адам» дегенді білдіреді, «кәсіби сарбаз» деген мағынада.

шықылығы бір тынбады. Қай жаққа қарасаң да, інінің аузында селтиіп тұрған суырлар. Бір-біріне қатерден хабар беріп, шиқ-шиқ етеді. Бір кезде құланның үйірі де көзге шалынды. Будақтай шаң көтерілді де, сейілген кезінде, орнында оларды еске түсіретіндей белгі де болған жоқ.

Кенет алдарынан бір түлкі шыға келді. Ол сасқалақтап, қалай қашарын білмей қалды. Естемі қуа жөнелді, бірақ айлакер аң жерге кіріп кеткендей таптырмай қойды. Енді бір сәтте алыстан хан ордасы да көрінді. Биік шоқының үстінде ақ шатыр тұр, айналасы толған боз үйлер. Орданы айналдыра жалжал құм үйіліп, оған ағаш бағаналар тігіліпті. Мынадан өту мүмкін еместей. Тек шығыс жағында өткел бар екен, түнемелік оны арбалармен жауып қоятын көрінеді.

Ағын шадтың келгенін естіп, Анахуань өзіне шақыртты. Естемі әкесімен бірге ақ ордаға кірді. Олар орданың ортасына жетіп тоқтады да, тізелерін бүгіп, бастарын иді.

Ханмен аралықта екі күзетші тұр, әміршінің өзі биік киіздің үстінде отыр. Оның екі жағында екі қатар ұзын ағаш орындық қойылған. Бас қосу, жиындарда оған жужан ақсүйектері отырады. Қазір мұнда ешкім жоқ.

– Амансың ба, Анахуань хан! – деді Ағын. – Мен кіші ұлым Естемінің өмірін тек саған ғана сеніп тапсыра аламын.

– Мен оған өз баламдай қараймын, – деді Анахуань жай ғана.

– Естемімен бірге төрт мың доғылат ере келді, – деп Ағын сөзін жалғады. – Олар саған адал қызмет көрсететін болады. Орданда қалуына рұқсат ет.

Анахуань жайдарылана күлді. Шын қуанды. Өйткені түрік сарбаздары әскерінің қатарын толықтыра түспек.

– Олар қостарын төрт жерге тіксің, бір-бірінен оқ жетер жерде болсын. Естемі солармен бірге тұра алады.

– Рақмет саған, Анахуань хан!

Ағын мен Естемі орындарынан тұрып, сыртқа шықты.

Кешке таман түрік сарбаздары төрт бөлініп, қостарын орнатты. Жора түнгі күзет қойып, қалғандарына жатып ұйықтауды тапсырды. Айтқаны бұлжытпай орындалды. Тіпті мұны естіген Ағын да демалуға жайғасты.

Естемінің көзі ілінер емес. Шаңырақтан жұлдызды аспанға қарап, ойға шомып жатыр. Шегі жоқ әлемнің мынау бір пұшпағы ғана, тұтасын көру үшін сыртқа шығу керек. Бары сол...

Таңертең Естемі оянып, әкесінің қоштаспастан кетіп қалғанын біліп, шала бүлінді. Жора оның ұйқысын бұзғысы келмегенін айтып, көңілін жайлап әуре.

– Қостан жалғыз шығып жүрме, – деп ескертті ол. – Жаныңда үнемі Куремса мен Тайпас бірге жүруі керек.

– Ал егер олардың біреуі науқастанып қалса ше? – Естемі қулана көзін сығырайтты.

– Онда соның төсегінің жанында отырасың. – Жора қарқылдап күліп жіберді.

Естемі де көңілдене күлді. Науқастың жанында тек жақындары ғана отыратынын ол біледі. Ал бұл өзінің қорғаушыларын әлі танымайды да. Бірақ оларды Естемі көргенде, мына епті де күші тасыған екі жігітке ұқсағысы келетінін сезді. Нағыз батыр, жаужүрек сарбаздар! Олардан талай нәрсені үйренуге болады. Содан ол жаңағылардан тәлім, үлгі алуды дағдыға айналдырды.

* * *

Түрік сарбаздарының қосындарына Анахуаньнің Вэй императорына Во-йе қамалына бірігіп жорық ұйымдастыруды ұсынғаны жайлы хабар тарады. Қамалда Хань Балин бастаған көтерілісшілер бекінген болатын. Бұл кезде Естемі атын өзі ерттей алатын¹⁹ жаста еді.

Жужан ханы сол жақтан екі жыл бұрын ғана әрең қашып құтылған-ды, енді не деп оларға көмек қолын ұсынбақшы, Естемі осыны түсінбеді.

– Олар жаулар ғой... – деді таңырқап.

– Ай, балақай-ай, – деді Жора күрсініп. – Есейген соң өзің де түсінерсің, ханның досы да, жауы да болмайды.

Ол Естеміге кешегі қашқын жужан ханы үшін күшті ел басысы алдында бұрынғы істеген істерін жуып-шаюға ыңғайлы сәт туып тұрғанын, бұл соның амалы екенін түсіндірді. Әрине,

¹⁹Түріктер он үш жасында ат ерттеуді үйренген.

Анахуань тек жеке басын ғана емес, ел-жұрттың да жайын ойлап отыр. Оның есебі қарапайым. Жорық қалай нәтижеленсе де, Жужан хандығы күнгедегі күшті көршісімен бейбіт келісімге келеді. Вэй императоры үшін де жужандармен бітімге келу пайдалы. Өйткені бұлардың көмегімен ол бүлікшілерді бір жақты қылуды ойлайды.

– Онда жорыққа дайындалу қажет екен ғой?! – Естемі қуанып кетті.

Небір баһадүрлердің жорықтағы ерлігіне қанып өскен ол енді соны өз көзімен көргенше асықты.

– Иә, дайындалу керек, бірақ саған емес, – деді Жора мырс етіп. – Сен осында қаласың.

– Бара-йын-шы, – деді Естемі жыламсырап, Жора есіркеп қалар деген үмітпен.

– Тіпті ойлаушы да болма!

Бірақ Естемі бағы жанып, жұлдызы оңынан туған бала ғой, оның қандай тілегі болмасын, үнемі орындалатын...

Сайыс

Морыққа шығар алдында Ордада балуандардың, мергендердің сайысы және бәйге болатыны жарияланды. Бұл нағыз мерекенің өзі, тіпті жер де, оған қоса, көк те думанға үн қатып жатқандай еді. Асылып жатқан қазан-қазан жылқы етінің, қой етінен шыжғырылған қып-қызыл көуаптың аңқыған иісі атырапқа жайылып төбет шақырады.

Төңірек улап-шулаған бала, ән шырқаған қыз-келіншек. Домбыра мен қобыздан күй төгіліп, сазсырнайдың әсем үні құй-қылжиды. Дырдулаған көпшіліктің даңғаза даусы балуандар ортаға шыққанда, тіптен күшейе түсті. Ортадағы алаңқайға олар жұп-жұбымен шығып жатыр, жеңгені келесі белдесуге дайындалса, жығылғаны жұрттың мазағына ұшырап, қалың топқа сіңіп кетеді.

Ең соңғы жұп қалды. Балуанның бірін Естемі біледі. Ол – Куремса, ал екіншісін көріп тұрғаны осы. Жужан ақсүйектері тегіс соны қолпаштап жатқанына қарағанда, бейтаныс балуан солардың тайпасынан болса керек.

Балуандар айналып ұзақ жүрді, бір-біріне шап-шап бергенімен, қайтадан ажырап кетеді. Ақыры, қолайлы сәтін аңдыған Куремса қарсыласын қапсыра құшақтай алып, тік көтерді де, алып ұрды. Қалың жұрт шу етті, ал жеңімпаз қалықтаған бүркіттей қос қолын жайып, шеңбер айнала дәстүрлі биді бастай жөнелді. Естемі қуанғаннан айғайлап, қолын бұлғап жатыр. Куремса жақындады да, баланы жерден көтеріп алып, барынша әуелете лақтырып жіберді.

Естемі өзін бір сәтке көкке самғаған құстай сезінді. Оған айнала көз жетер жер түгел сарбазға толып кеткендей көрінді. Көкке ұшқаны қас қағым ғана сәт. Естеміні қағып алған Куремса оны қайта орнына қойып, биін одан әрі жалғап, тура Анахуаньнің